

Takács Róbert

„A jó tanuló felel” – a magyar külpolitika a Helsinki utáni nemzetközi sajtó- és információs vitákban (1975–1983) II.

Belgrádtól Madridig*

Az 1975-ös Helsinki Záróokmányt, az 1945 utáni európai *status quo* rögzítését akkor és ott a szovjet diplomácia sikerének tartották. Annak harmadik kosara azonban az emberek és az eszmék szabad mozgásának kimondásával, illetve azzal, hogy az emberi jogok tiszteletben tartását a nemzetközi kapcsolatok egyik alapnormájaként ismerte el, a nyugati hatalmaknak adott támadási felületet az államszocialista országok ellen. A fenti körbe tartoztak az újságírók utazási lehetőségeit, munkafeltételeit, a nyugati sajtó elérhetőségét is magukban foglaló „információs kérdések” is. Ezek a szovjet blokk országai számára alapvetően kedvezőtlen ügyek a hidegháborús ideológiai küzdelem egyik fontos csataterévé léptek elő az 1975 utáni nemzetközi politikában. E két részes tanulmány azt követi nyomon és elemzi, hogy a magyar külpolitika miképp viszonyult ezekhez a témákhoz, képes volt-e kilépni egy defenzív alapállásból, és hogyan illesztette az információs terület kérdéseit a harmadik kosár számára kiemelt ügyeivel kapcsolatos törekvéseihez. A tanulmány jelen, második részében a madridi utókonferencia diplomáciai előkészületeit és a közel három éves tárgyalássorozat alkuit tekintjük át.

Kulcsszavak: belgrádi konferencia, harmadik kosár, Helsinki Záróokmány, hidegháború, kulturális csere, madridi konferencia, magyar külpolitika, médiakapcsolatok, nyugati sajtó elérhetősége, tájékoztatás

Magyar offenzíva újratöltve – Madrid előtt

A magyar külügy nem látta negatívan a helyzetet Belgrád után sem. A gazdasági és részben politikai okokból a Nyugattal való nyitásban érdekelt magyar vezetés azt tartotta fontosnak, hogy a szűkszavú záródokumentummal és a következő állomások kijelölésével sikerült megőrizni az enyhülési folyamatot. A külpolitika feladatául azt jelölte ki, hogy fő törekvéseit a kétoldalú kapcsolatokban is képviselje, az eredményes végrehajtás érdekében pedig célszerűnek ítélte visszatérni a 19 írásos javaslatához, és a magyar ajánlatokat a belgrádi találkozó tapasztalatainak fényében megújítani.¹ Várható volt, hogy a Belgrádban forszírozott témákat a nyugati kormányok nem engedik nyugodni, és Magyarország információs témákban és a kulturális kapcsolatok bizonyos aspektusaiban – ilyen volt a nyugati sajtó terjesztése vagy idegen nyelvű könyvesboltok nyitása – is számíthat erre.² A relációs javaslatok felújítását a Külügyminisztérium már csak azért is fontosnak tartotta, hogy a kezdeményezés nála

* A tanulmány a „Nyugati hatások és transzferek a magyar kultúrában és tudományban az 1970-es és 1980-as években” című, NKFI-125374. számú kutatási program keretében készült. Első része a *Médiakutató* 2020. nyári számában jelent meg („A jó tanuló felel.« A magyar külpolitika a Helsinki utáni nemzetközi sajtó- és információs vitákban (1975–1983) I. Helsinkitől Belgrádig”).

1 A magyar delegáció értékelése a belgrádi találkozóról (1978. március 17.) MNL OL XIX-J-1-j-1978-145 d.

2 Összefoglaló a belgrádi találkozóról (1978. március 9.) MNL OL XIX-J-1-j-1978-145 d.

maradjon Madridig.³ Viszont ezúttal arra törekedtek, hogy a javaslatcsomagok az egyes partnerországokhoz legyenek szabva, ezért az előkészítésbe a nagykövetségeket is bevonták.

Az információs területen elsősorban rádiós-televíziós és az újságírók, újságíró-szervezetek közötti együttműködés területén láttak módot további előrelépésre. Kanadai, dán, svéd és portugál vonalon is felvetődött a már létező egyezmények, munkatervek, más együttműködési formák jobb kihasználása (például nemzeti estek rendezése, koprodukciós filmek gyártása, tévéfilmcsere, televíziós vezetők találkozói), illetve a meglévő kapcsolatok magasabb, hivatalos szintre emelése. Az újságírók együttműködése pedig jelenthette az újságíró-szövetségek közti kontaktusok kiszélesítését, újságírócserét, vezető újságírók közti megbeszéléseket az újságírók helyzetéről, munkafeltételeiről. Több magyar diplomata is úgy látta, hogy a kölcsönös tájékoztatás kérdését – a kulturális csere aránytalanságához hasonlóan – a magyar külügy bátran felvállalhatja, ott nem a magyar fél kerülne defenzív pozícióba. Spanyol relációban azt a formulát javasolták felvetni, hogy a spanyol sajtóban és médiában Magyarországról adott tájékoztatás közelítse meg a magyar közvéleménynek Spanyolországról nyújtott információk szintjét. Ottawa kapcsán is kiemelték, hogy e téren a kanadai félnek van komoly „adóssága”. Ausztriával szemben pedig a lapterjesztés arányaival a magyar külügy érvelhetne, hiszen 1975-ben Magyarország 9 osztrák sajtóterméket importált esetenként 2750 példányban, míg Ausztriába ugyan eggyel több, 10 magyar időszak kiadvány jutott el, ám mindössze 348 példányban. Így Ausztriát lehetne arra ösztönözni, hogy emelje meg a behozott lapok példányszámát.⁴

A konkrét javaslatokban a fentiekkel összhangban elsősorban a rádiós és televíziós együttműködés fejlesztése szerepelt, benne a törekvés, hogy a kulturális aránytalanságok mérséklése jegyében a felek kölcsönösen tájékozottassák egymást a felhasznált műsorpercekről, illetve az arra nyitottabb országok felé az a javaslat, hogy szervezzenek a másik ország kultúráját bemutató műsorokat. Több relációban javasolták, hogy a külügyminisztériumok sajtófőosztályai vagy tájékoztatásért felelős kormányzati szervei folytassanak megbeszéléseket, támogassák az újságírók kölcsönös fogadását, tegyenek a külföldi újságírók munkafeltételeinek javításáért. Több ilyen jellegű találkozóra sor is került, így Bányász Rezső 1980 májusában Svédországba látogatott, 1980 szeptemberében Bajnok Zsolt, a Tájékoztatási Hivatal elnöke volt Herbert Neumayer, az Osztrák Szövetségi Kancellári Hivatal Sajtószolgálat vezetőjének vendége, majd fogadta Jacques Bille-t, a francia miniszterelnök tájékoztatási és terjesztési szolgálatának vezetőjét.⁵ A magyar kezdeményezés e pontja a nyugati partnerek egyik központi információs követelésének ment elébe olyan módon, hogy a cselekvőnek hivatalos állami szerveket tett meg, és így lényegében az együttműködés, a lehetőségek bővítéséről folyó külügyi konzultációt mutathatta fel mint a Zárónyilatkozat teljesítését.

Egyes relációkban – mint Kanada felé – a vízumügyeket is napirenden tartották, hiszen a magyar és a nyugati vízumkiadási gyakorlat, valamint a már ismert reakciók fényében kockázat nélkül javasolhattak három napos ügyintézési határidőt vagy a többszöri ki- és belépésre jogosító vízumok használatát.⁶ Az újságírók ki- és beutazása előtt érdemi akadályok nem voltak, számos tudósító érkezett Magyarországra: 1979-ben 832-en, 1980-ban 902-en – köztük 65 televíziós forgatócsoport tagjai – kaptak beutazási vízumot az úgynevezett fejlett tőkés országokból. A szám elérhette az ezret is, hiszen a két vízummentes semleges állam, Ausztria és Finnország újságírói, illetve a 21 kettős akkreditációval rendelkező tudósító ebbe nem számított bele.

A továbbra is létező tiltó névjegyzék sem okozott diplomáciai problémákat: 11 feketelistás újságíró kért vízumot 1980-ban, és közülük nyolcan – egyéni elbírálás alapján – megkapták azt.⁷ Ez alapján Magyaror-

3 Feljegyzés: A belgrádi találkozó értékelése és további feladataink az európai biztonság és együttműködés terén (1978. október 30.) MNL OL XIX-J-1-j-1978-146 d.

4 Külügyminisztérium feljegyzései – osztrák, spanyol, portugál, francia, kanadai, svéd, dán – relációban a kétoldalú javaslatok kidolgozása előtt. MNL OL XIX-J-1-j-1978-147 d.

5 Bajnok Zsolt jelentése a nyugati tájékoztatási kapcsolatokról (1980. október 6.). MNL OL XIX-A-24b 136. d.

6 A magyar Külügyminisztériumban készült kétoldalú javaslatok - MNL OL XIX-J-1-j-1980-145 d.

7 A Külügyminisztérium Sajtófőosztályának feljegyzése az 1980-ban Magyarországon járt újságírókról (1981. február 2.) MNL OL XIX-A-24b 143. d.

szágnak nem lehetett hatásosan felróni azt, hogy akadályozná a sajtó és média működését, még ha a politikusok, hivatalvezetők továbbra sem voltak könnyen megközelíthetők, a KÜM Sajtófőosztályát nem lehetett megkerülni.

A nyugati válaszok jellemzően nem zárkoztak el az együttműködés továbbfejlesztése elől. Azzal a magyar külügyminisztérium is tisztában volt ajánlatai megtételekor, hogy a nyugati tárgyalópartnerei nem utasíthatják el direkt módon a magyar felvetéseket, hiszen azok úgymond „a Záróokmány szellemében” készültek. A rádiós és televíziós együttműködésnél így aztán általános fogadókészségük hangoztatásán túl az jelenthetett menekülőutat számukra, hogy ezen intézmények kormánytól való függetlenségére hivatkoztak, így hártva el azt, hogy a műsorszerkesztésre vonatkozó kötelezettségeket vállaljanak. Ilyennek számított a nemzeti estek szervezése, a másik félről szóló információk arányának, „objektivitásának” javítása vagy a műsorcsere keretében átadott anyagok felhasználásának kölcsönös „elszámolása”. Emellett a kétoldalú tárgyalásokon világossá tették, milyen területen szeretnének Madridban eredményeket felmutatni, ezen belül információs kérdésekben milyen javaslatok sikerét tekintenék egy kompromisszumos záródokumentum feltételének. A kétoldalú tárgyalásokon ugyanis az is kirajzolódott, hogy az Egyesült Államok nyugat-európai szövetségesei és a semleges nyugati államok is azzal az elvárással utaznak Madridba, hogy ott „eredményt mutassanak fel” saját közvéleményük előtt is. Ez azt jelentette, hogy a belgrádi kompromisszumképtelenség után az afganisztáni válság nyomán feszültebbé váló szovjet–amerikai viszony ellenére is egy átfogó, „tartalmas” zárónyilatkozatot alkudjanak ki. A szuperhatalmak szövetségesei Keleten és Nyugaton is érdekeltek voltak az enyhülés, a gazdasági érintkezés fenntartásában, és ez a Szovjetunió és az USA feszültebbé váló szembenállásával fokozott jelentőséget kapott (Békés 2016).

A magyar diplomácia joggal bízhatott abban, hogy Madridban sem igyekeznek majd a szégyenpadra ültetni. Ez nemcsak a kétoldali megbeszéléseken volt érezhető, hanem ismerhették az Egyesült Államok kormányzata által készített féléves jelentéseket is. Ezek az összeállítások azt vizsgálták, mely pontokon sértik meg amerikai értelmezés szerint a szovjet blokk országai a Helsinki Zárónyilatkozatot. Információs kérdésekben lényegében az államilag ellenőrzött, cenzúrázott sajtó működését eleve annak tekintették, ám Helsinki kapcsán konkrétabb támadási felületet nyújtott a sajtótermékek és médiatartalmak hozzáférhetősége, terjesztése. Az amerikai fél is tisztában volt azzal, hogy nyugati újságokat Magyarországon továbbra is csak a nagyobb hotelek recepcióin lehetett kapni, és az ottani választék is erőteljesen meg volt szűrve. A könyv- és filmkínálat kapcsán az amerikai jelentés nem foglalkozott azzal, hogy hány kelet-európai film tekinthető meg az amerikai mozikban, ez a csere arányosításának magyar követeléséhez vezetett volna. Ellenben felróta, hogy – filmátvételi politikájuk alapján – elsősorban azokat az alkotásokat vetítik, amelyek a nyugati élet fonákját ábrázolják (Gál 2015, Takács 2018). Igaz, elismerően jegyezték meg, hogy Magyarországon, amelynek éves amerikai filmimportja meghaladta a 20 filmet, olyan hollywoodi sikereket is telt házak előtt mutattak be, mint a *Csillagok háborúja* vagy a *Júlia*. Bár általánosságban felrótták, hogy a nyugati politika és társadalom bemutatása erősen negatív irányban elfogult (ami természetesen kölcsönös vádpont volt), Magyarországot e téren is pozitív (ellen)példaként említették. Így azt, hogy a Magyar Televízióban időnként nyugati véleményeknek is teret adnak vitaműsorokban, összeállításokban. Példaként az MTV 1979. október 21-ei főműsoridőben látható adását említette, ahol – az amerikai értékelés szerint is – minimális szerkesztéssel vezető amerikai politikusokat, véleményformálókat szólaltattak meg a SALT-megállapodás és a szovjet–amerikai viszony tárgyában.⁸ A beszámoló – bár nem említette – A Hét műsoráról szólt, és ez a fajta információkat ütköztető, a másik fél álláspontját is felmutató szerkesztés a desztalinizált magyar külpolitikai újságírástól (Takács 2013) nem volt idegen (példaként említhető a Magyarország című hetilap), sőt – ahogy a lábjegyzetben idézett tévékritika is rámutat – a megfelelő szerkesztéssel, ellenpontozással a hatalom számára kívánatos

⁸ Az amerikai elnök féléves jelentése a Kongresszus Európai Biztonsági és Együttműködési Bizottsága részére (1979. november 30.) MNL OL XIX-J-1-k-1980-101 d.

értelmezést igyekezett szolgálni.⁹ Magyarországot a nyugati rádióadások zavarása kapcsán sem érte kritika, nem is érthette, hiszen azzal már az 1960-as évek első felében felhagytak.¹⁰

A külügyminisztérium arról is képet szeretett volna kapni Madrid előtt, hogy a sajtó- és médiaszervek részéről mi „számolható el” a Helsinki Záróokmány teljesítéseként. A legkézzelfoghatóbb terület a lapterjesztés volt, itt lehetett az adatokat a legkevésbé úgy csavarni, hogy azokból az rajzolódjon ki: a nyugati sajtóhoz a lakosság viszonylag széles körben hozzáfér.

1. táblázat

A magyar lapimport és lapexport a legfontosabb tőkés országokba a politikai és gazdasági lapok között

	Import		Export	
	1975	1979	1975	1979
Ausztria	3400	4200	190	101
Olaszország	150	50	26	nincs árusítás
Franciaország	450	810	7	10
Nagy-Britannia	537	740	228	375
NSZK	381	770	294	240

Forrás: Tájékoztatói Hivatal

A legjelentősebb nyugati államok irányában azonban a magyar pozíciók így is védhetők voltak. Egyrészt volumenében is nagyobb volt a magyar lapimport a nagyobb világnyelveket képviselő kiadványok között, mint a magyarul megjelent lapok exportja (lásd az 1. táblázatot). Az adatokat árnyalja, hogy a statisztikai összegzés eleve nem kalkulált az egyéni előfizetésekkel, csak a nyilvános forgalomba kerülő lapokat vette figyelembe, márpedig az anyag is megjegyzi, hogy a csekély és szórt keresletre való tekintettel az újságárusítással foglalkozó nyugati vállalatok nem szívesen rendeltek magyar sajtótermékeket. Így elsősorban csak kisebb, magyar kötődésű cégek terjesztették azokat. Az is kiolvasható az adatokból, hogy a magyar fél tett erőfeszítéseket arra, hogy előrehaladást igazoljon 1975-höz képest, és növelje a behozott lapok mennyiségét: nyugatnémet relációban 102 százalékos, francia relációban 80 százalékos, míg brit irányban 38 százalékos, osztrákban 23 százalékos növekedést tudtak kimutatni a politikai és gazdasági lapok területén.¹¹ Azt feltételeznénk, hogy a nyugati mérvadó politikai és gazdasági lapok körén kívül egyszerűbb lett volna növelni a nyugati sajtó importját, hogy magyar részről ezzel is a záróokmány megvalósítását lehessen bizonyítani. Ám az nemcsak valutáris megfontolásokból nem számított kormányzati érdeknek, hanem propagandaszempontról is voltak hátulütői. Ahogy az Agitációs és Propaganda Osztály egyik vezetője, Pálos Tamás megjegyyezte, az első pillantásra semlegesnek tűnő lapok,

9 A Hét aktuális adásáról így írt a Zalai Hírlap: „A műsorban Baló György riportja a *Külpolitikai fórumhoz* szolgált illusztrációul. A SALT II. szerződés ratifikálása körüli huzavona okait, mozgató rugóit tárta fel. De tágabban az Egyesült Államok egész különös kormányzati gépezetét is megmutatta ez az igazán nagyvonalú készültségű és nagy információértékű riport. Baló a nyílt véleményütköztetésnek azt a példáját szolgáltatta, amely követendő lehet nemcsak a külpolitikai, de méginkább – az ezen a téren annyiszor bírált – belpolitikai riportázsban. A riporter imponáló felkészültséggel, »slágfertig« figyelemmel beszélgetett és vitázott az amerikai kormányzat számos neves személyiségével, köztük például Brzezinskivel. Carter elnök nemzetbiztonsági tanácsadójával, Harrimannal, az amerikai politika nagy öregével. Nyugodtan és udvariasan formulázta vitatkozó kérdéseit, de mindvégig magabiztosan kezében tartotta a beszélgetést akkor is, amikor a SALT szerződést ellenző két szenátorral beszélgetett. Ez valóban nem lehetett könnyű, hiszen a stupid elvakultságnak, a politikai rövidlátásnak, s az emberi ostobaságnak olyan megnyilvánulásait produkálta, nem a szerződés ellenzésével, de a miéltre adott válaszaival, a két férfiú, hogy a néző hűledezve meredt a képernyőre: »Ezek valóban tagjai a törvényhozásnak egy olyan országban, amelynek magatartásától a világ sorsa függ?!«” Hári Sándor: Igazságok és vélemények. *Zalai Hírlap*, 1973. október 23.

10 Jelentés a nyugati rádióadók zavarásának beszüntetéséről (1963. december 14.) MNL OL XIX-J-1-k 1945-1964 USA 39. d.

11 Kisignác Ferenc levele Berényi Pál (APO) részére (1980. október 20.) MNL OL XIX-J-1-k-1980-102 d.

divat- és lakáskultúra-magazinok egy magasabb életszínvonal propagálói. Mivel többségük német nyelvű volt, a lehető legmagasabb európai (nagy)polgári életminőséget jelenítették meg, olyan időszakban, amikor Magyarországon a kádári életszínvonal-politika két évtizednyi nyugalom után súlyos kihívások elé került.¹²

A Magyar Újságírók Szövetsége (MÚOSZ) és a Magyar Távirati Iroda (MTI) is elküldte tevékenységének az európai biztonság és együttműködés szellemében készített összegzését. A MÚOSZ alaptevékenységének számos aspektusát sorolta fel teljesítésként – így azt, hogy az újságíróképzés tananyagába felvették az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet kérdését, a szakosztályi rendezvényeken visszatérően szerepelt e tematika. Lényegében a MÚOSZ nemzetközi kapcsolatainak gondozása is az alaptevékenységeihez sorolható, ahol – akár kétoldalú tárgyalásokon nyugati újságíró-szervezetekkel, akár a Nemzetközi Újságírók Szövetségében (NÚSZ), akár szakújságírói szervezetekben (FIJET, AIJPE, FIPREGA, FIPRESCL, AIPS) – a magyar külpolitika érdekeivel összhangban léptek fel, mint ahogy az újságírói kapcsolatok elmélyítéséért volt interpretálható az az évi mintegy 50–60 nyugati utazás is, amely újságíró-szervezetek közti csereként valósult meg, már jóval 1975 előtt is.¹³

Az MTI pedig a Magyar Televízióhoz és Rádióhoz hasonlóan a szerződéses kapcsolatainak bővülését immár a Helsinki Zárónyilatkozat teljesítéseként értékelhette. Ez sem volt újdonság, hiszen a spanyol, a finn, a norvég, a dán, a belga és a portugál hírügynökséggel kötött megállapodás nyomán Európában már csak a görög fél maradt hátra.¹⁴ Ezek a szerződések a normális hírügynökségi működés részeként jöttek létre, ahogy a vezetők tárgyalásait, a nemzetközi hírügynökségi szervezetbeli tagságot (Európai Hírügynökségek Szövetsége) és a hírek átvételét, idegen nyelveken – angol és német mellett immár spanyolul és franciául – való kiadását is, a Budapest–Bécs kábeles összeköttetés fejlesztését is csak 1975 után helyezték Helsinki kontextusába.¹⁵ Az összegzés említi a BUDAPRESS sajtószolgálatot is, amely 1969-ben alakult meg, 1971-ben helyezték az MTI keretei közé (a MÚOSZ-tól), és 1977-ben lett önálló sajtóügynökség (Borvendég 2016). Helyét, szerepét a külföldre irányuló propaganda keretei jelölték ki.¹⁶

Taktikai harc a javaslatokkal Madridban

A madridi utóértekezlet feszült nemzetközi helyzetben kezdődött 1980. november 11-én. A hidegháborús szembenállás a Helsinki Záróokmány aláírása utáni években éleződött, ám 1979 decemberében a NATO kettős határozata, majd a Szovjetunió afganisztáni bevonulása nyomán félő volt, hogy az 1975-ös megállapodást is lehetővé tevő *détente* időszakának vége. A súlyos ellentéteket jelezte az 1980-as moszkvai olimpia bojkottja is. A szovjet blokk országainak képviselői Belgrádhhoz hasonló célokkal utaztak el a spanyol fővárosba: a közvetlen összeütközéseket minimalizáló, a nyugati számonkérő törekvéseket elhárító, a lépcsőzetes előrehaladást dokumentáló taktikával szerették volna elérni a Helsinki záróokmányban foglaltak megerősítését, úgy, hogy a záróokmány „továbbfejlesztésére” ne kerüljön sor, vagyis további kötelezettségvállalásokkal ne adjanak újabb támadási felületet a nyugati partnereknek. Szovjet érdek mindenekelőtt egy EBEÉ keretében szervezendő le-szerelési konferencia megrendezésében állt (ami az első kosárhoz tartozott), ezt kívánták elfogadtatni a lehető legkevesebb ellentételezéssel. Szintén inkább a szovjet blokk országainak – így Magyarországnak – voltak fontosabbak a második kosár kérdései, a gazdasági, a kereskedelmi és az ezzel összefüggő tudományos ügyek. Az USA és szövetségesei viszont újra csak a VII. elv, illetve a humanitárius kérdések – harmadik kosár – egy kiemelt területét, az emberek közti kapcsolatokat (kivándorlás, családegyesítés) és az információ szabad áramlását

12 Pálos Tamás levele Bajnok Zsolt részére (1981. április 2.) MNL OL XIX-A-24b 140. d.

13 Áldott Zoltán főosztályvezető levele Papp Istvánné részére (1980. október 2.) MNL OL XIX-J-1-j-1980-146 d.

14 Az MTI és az ANA görög hírügynökség között 1982. áprilisában, a madridi konferencia alatt írtak alá együttműködési megállapodást Budapesten. Az MTI-nek ez a 75 ilyen jellegű szerződése. – Magyar–görög hírszolgálati megállapodás. Népszava, 1982. április 16.

15 Tájékoztató az MTI 1978–1980 közötti, a madridi találkozóval összefüggésbe hozható tevékenységéről (1980. szeptember 23.) MNL OL XIX-J-1-k-1980-102 d.

16 Lásd: Az APB határozata a Budapest munkájáról (1983. február 22.) MNL OL XIX-A-24b 149. d.

helyezték előtérbe. A fő kérdés Madridban az volt, lehetséges-e bármilyen kompromisszum (a tárgyalások során sűrűn alkalmazott kitétel „tartalmas dokumentum” elfogadása) a két szuperhatalom közti viszony elmérgesedése ellenére, és ha igen, milyen árat lehet rákényszeríteni a Szovjetunióra a leszerelési konferenciáért?

Az ár egy részét pedig előreláthatóan az információs területen kellett megadni. A magyar nyitófelszólalás is kitért erre. Nagy János külügyminiszter-helyettes felrótta a nyugati résztvevőknek, hogy „időről időre úgy tűnik, mintha a »harmadik kosár« mást sem tartalmazna, mint ajánlásokat az emberi kapcsolatokról és az információ áramlásáról”. A harmadik kosárral kapcsolatban éppen ezért a kulturális csere aránytalanságát emelte ki, mint ahol a nyugati félnek van adóssága, az emberi jogoknak pedig a szocialista országok számára kedvező értelmezését adta, a munkához, illetve a létbiztonsághoz való jog hangsúlyozásával.¹⁷ A szovjet blokk országainak taktikájával összhangban a magyar felszólalás alaphangja nem volt támadó, míg a nyugati – főleg az amerikai – nyitóbeszéd, majd a plenáris ülés későbbi felszólalásai éles és konkrét bírálatokat fogalmaztak meg a szovjet blokk országai, mindenképp a Szovjetunió és Csehszlovákia, továbbá az NDK ellen. Az USA delegációját vezető Griffin B. Bell nyitófelszólalása információs téren a nyugati rádióadások zavarását rótta fel a Szovjetunióknak, ami előre is vetítette, mi lesz az egyik legnehezebben áthidalható ellentét a harmadik kosárban.¹⁸ A nyugati kifogások között szintén szerepelt az újságírók munkája akadályozásának, valamint a nyugati sajtótermékek terjesztése korlátozásának ismert panasza. A bolgár külügytől érkezett augusztus végi jelzés például előrevetítette, hogy az előbbi területen nyugati kritikára lehet számítani.¹⁹ Igaz, a nyílt vitában ismétlődően elhangzó vádak között a harmadik kosarat illetően nagyobb hangsúlyt kapott az állampolgárok szabad mozgásának – mindenképp a kivándorlásnak, a családegyesítésnek – az akadályozása, valamint az emberi jogi vállalások betartásáért küzdő monitoring csoportok, ellenzékiek elleni hatósági fellépések.²⁰ A harmadik bizottságban november és december folyamán élesebb pengeváltásokra került sor információs témában is. A nyugatiak összehangoltan kritizálták a szovjet blokk országainak teljesítményét az újságírók munkafeltételeit és a nyugati sajtó importját, terjesztését illetően, valamint a rádiózavarás gyakorlatát, például azt, hogy a nyugati tudósítók az Elbától keletre nem tudnak közvetlenül a párt- és állami vezetőkhez fordulni, ehelyett az állami szervek programszervezésére vannak utalva, valamint azt, hogy ha nem gyakorolnak öncenzúrát, írásaikért kiutasítás is lehet a büntetés. A semleges államok – Ausztria, Svédország, Svájc – képviselői is határozott kritikát fogalmaztak meg a fenti kérdésekben.

Az információk „ideológiák felett álló szabadságával” szemben a szocialista országok azzal érveltek, hogy a záróokmány sem ad menlevelet bármiféle információnak, különösen nem az enyhülésellenes, a szocializmussal szemben ellenséges, háborúra uszító tartalmaknak. A nyugati megszólalók kitartottak amellett, hogy az információ „felelős terjesztésének” fogalma csak a cenzúra fedezésére szolgál.

Ám – ahogy a magyar delegáció is hangsúlyozta – az átvett információk, a terjesztett sajtótermékek mennyisége számos esetben továbbra is a nyugatiak számára maradt kedvező, így e téren is felvetették a kulturális egyenlőség, az arányosítás kérdését. A magyar delegációt nem érték támadások, sőt a felszólalásokban inkább ellenpéldaként, jó gyakorlatként említették. A madridi konferencia kezdeti szakaszában a nyugati felszólalásokban Magyarország és Lengyelország volt a szovjet blokk két „jó tanulója”, amelynek gyakorlatát szembeállították szövetségeseikével. Így említették az MTI-vel kialakított hírügynökségi együttműködést (Belgium, Dánia), illetve az újságírók problémamentes akkreditációját (Ausztria, Svájc). Része lehetett a szovjet tömbön belüli feszültségcsökkentés taktikájának az is, hogy a nyugati sajtótermékek magyarországi visszafogott terjesztését annak ellenére sem rótták fel, hogy az nem különbözött érdemben más szocialista államok gyakorlatától.²¹

17 Nagy János beszéde a madridi konferencián. MNL OL XIX-J-1-k-1980-102 d.

18 Griffin B. Bell nyitóbeszéde Madridban. MNL OL XIX-J-1-k-1980-102 d.

19 A bolgár külügyminisztérium megbeszélésre hívta az európai szocialista országok sajtóattaséit, miután több tőkés állam nagykövetsége kérte, hogy adják át neki a külföldi tudósítók tevékenységére, jogaira vonatkozó jogszabályok gyűjteményét. A külügyminisztérium sajtófőosztálya válasza szerint Magyarországon nincsenek külföldi tudósítókra vonatkozó jogszabályok, de az általános gyakorlat ismert és megfelel a Záróokmány elveinek. – A szófiai magyar nagykövetség jelentése (1980. szeptember 1.) MNL OL XIX-J-1-j-1980-146 d.

20 A magyar delegáció jelentése a madridi konferencia első szakaszáról (1980. december 19.). MNL OL XIX-J-1-j-1980-144 d.

21 Jelentés a madridi találkozó harmadik munkabizottságának munkájáról (1981. január 6.). MNL OL XIX-J-1-j-1981-153 d.

1980 decemberére az is világossá vált, hogy a résztvevők miként képzelik el a vitákban megmutatott törekvéseik konkrét megvalósítását, azaz milyen kötelezettségeket igyekeznek a másik félre kényszeríteni a záróokmányban. Madridban a belgrádinál valamivel kevesebb, összesen 87 javaslat érkezett, a legtöbb – 37 – plenáris javaslatként, amely tárgyát tekintve szintén valamelyik munkabizottsághoz tartozott. A második (gazdasági) és a harmadik (humanitárius) munkabizottsághoz azonos nagyságrendben (22, illetve 21) érkeztek javaslatok, míg témája alapján végül 31 javaslat került a humanitárius munkabizottság elé.²² A magyar külpolitika is aktívan kivette a részét ezekből, négy javaslatnak is a benyújtói között volt, igaz háromnak társszerzőként. A harmadik kosár legfontosabb magyar ügye a kulturális csere egyenlőtlenségének mérséklése volt. Belgráddhoz képest fontos változásként értékelhető, hogy azóta a kis és kevésbé ismert nyelvek kultúrájának jobb megismertetése blokkokon átívelő kezdeményezéssé terebélyesedett, sikerült megnyerni a semleges Finnországot, majd a NATO-tag Izland is csatlakozott hozzá. Így komoly esély volt arra, hogy ez a pont a konferencia záródokumentumába is bekerüljön. Két közös szocialista kezdeményezés²³ mellett az egyetlen önállóan benyújtott magyar javaslat az információs területet érintette, ám összhangban volt a kulturális cseréről szóló magyar javaslattal és a kétoldalú anyagokból megismert törekvéssel, hogy egymás jobb megismerésének, a különböző kulturális termékek áramlásának intézményes kereteket adjanak. A tömegkommunikációs eszközöknek a kultúrák kölcsönös jobb megismerésére szolgáló felhasználására tett javaslat az intenzívebb és arányosabb rádiós és televíziós műsorcserere ösztönözte a résztvevőket. E törekvés már a magyar kétoldalú javaslatokban is szerepelt. A konkrét javaslat a kiemelkedő művészeti programokról való rendszeres információcserére, e programok átvételre ajánlására, a magas művészi értékkel bíró produkciók kölcsönös bemutatásának növelésére, koprodukciós kulturális műsorok gyártására, országismereti vetélkedők rendezésére, a partnerországról szóló kulturális műsorok segítésére, valamint televíziós nemzeti napok szervezésére vonatkozott.²⁴ Vagyis a harmadik kosár központi magyar javaslatához hasonlóan a kulturális javak áramlásának kiegyenlítését szolgálta.

A szovjet blokk országainak további információs javaslatai egyértelműen azzal a taktikai céllal fogalmazódtak meg, hogy a NATO-tagországok és más nyugati semleges államok delegációinak javaslatait semlegesítsék velük, és a végső kompromisszum jegyében ejtsék őket. Így az ez ügyben leginkább elmarasztalt Szovjetunió és Csehszlovákia közös javaslatot nyújtott be a Szovjetunóban fogható Szabadság Rádió és a szovjet blokk más országaiba sugárzó Szabad Európa Rádió tevékenységének felfüggesztéséről.²⁵ Ezzel egy az egyben párba állítható volt az a nyugati javaslat, amely e két adó zavarásának megszüntetését követelte, és amely Magyarországot kevésbé érintette, hiszen itt a müncheni székhelyű SZER adásainak vételét már több mint másfél évtizede nem akadályozták (Takács 2011: 84). Az NDK és a Szovjetunió közösen fogalmazott meg javaslatot az információ felelős terjesztéséről, amely a szocialista államok jellemző érvelésével összhangban – miszerint náluk nem létezik cenzúra, de nem adnak teret a fajok, a népek elleni uszításnak, illetve a pornográfiának – a tömegkommunikációs eszközöknek a rasszizmust, az apartheid gondolatát, illetve háborút népszerűsítő felhasználását ítélte volna el. Egyúttal a nemzetközi információs és kommunikációs rendszer „demokratikus átalakítását” is szorgalmazta.²⁶ Egy román előterjesztés ennél szűkebb területet – a záróokmány szellemével ellentétes, háborús propaganda tilalmát – vett célba. A pártközpont a szovjet–NDK kezdeményezést támogatandónak tartotta, kiemelve, hogy a mellette való érvelésben az enyhülés, a leszerelés és a kölcsönös tájékoztatás megjavításának összefüggéseit érdemes kiemelni. Ahogy a kulturális tárgyú ügyeknél, itt is kimutatható a Belgrád utáni „tanulási folyamat”, így a Pálos Tamás által jegyzett anyag aláhúzta, hogy nem az állam, hanem a szerkesztőségek felelősségét tanácsos kimondani, összhangban a média nyugati magánvállalkozáson alapuló rendszerével.²⁷

22 A KÜM Nemzetközi Biztonsági Osztályának feljegyzése a Madridban beterjesztett javaslatokról (1981. január 5.) MNL OL XIX-J-1-k-1981-99 d.

23 E kettő: magyar–szovjet javaslat az ifjúsági turizmus támogatásáról, illetve magyar–lengyel javaslat egymás állampolgárainak kölcsönös védelméről.

24 Magyar javaslat a tömegkommunikációs eszközök felhasználására a kultúrák kölcsönös jobb megismerésére (1980. december 11.) MNL OL XIX-J-1-k-1980-103 d. – KÜM

25 Jelentés a madridi találkozó harmadik munkabizottságának munkájáról (1981. január 6.) MNL OL XIX-J-1-j-1981-153 d.

26 Szovjet–NDK javaslat az információról. MNL OL XIX-J-1-k-1980-103 d.

27 Pálos Tamás levele az NDK információs javaslat kapcsán (1980. december 12.) MNL OL XIX-J-1-j-1980-144 d.

A nyugati javaslatok az információk, a médiumok elérhetőségének és az újságírók mozgásának a korlátozásait vették célba. A Szabad Európával kapcsolatos javaslat esetében világos volt, hogy azok elsősorban a kezdeményezők saját közvéleményének szólnak, és az alkukban beáldozhatók. A kiadványok szabad(abb) terjesztését egy több ország által jegyzet nyugati javaslat vetette fel. Ezzel olyan kötelezettségvállalásra igyekeztek rábírní a szovjet blokk államait, hogy növeljék a náluk eladott és előfizetett nyugati sajtótermékek mennyiségét, egyúttal azok helyi pénznemben is megvásárolhatók legyenek. Szorgalmazták a médiacégek közötti egyezményeket, kapcsolatokat, kimondták volna az újságírók kiutasításának a tilalmát, egyúttal a hivatalos szervek képviselőivel, valamint az egyszerű állampolgárokkal való érintkezés, az ország területén való szabad mozgás jogát. Szintén e javaslat karolta fel a külföldi tudósítók érdekvédelmi szervezetének ügyét. A témában nemcsak a NATO-országok nyújtottak be javaslatot, hanem a semleges Ausztria és Svájc is, Spanyolországgal közösen. A javaslat részletesebben szólt az aláíró államok sajtótermékeinek szélesebb körű terjesztéséről, szinte minden eleme egy-egy létező vitapontot vett célba. Így azt is, hogy ne csak szállodákban, hanem nyílt elárusítóhelyeken is megtalálhatók legyenek a nyugati kiadványok; minden – nyugati – vélemény megismerését biztosítsák, vagyis a nyugati jobboldali-konzervatív lapok is a kínálat részét képezzék; az eredeti ártól ne térjenek el lényegesen, vagyis ne lehessen terjesztési vagy postaköltség címén megemelt árakkal elzárni a lapokat az olvasóktól, majd a kereslet hiányára hivatkozva alacsony szinten tartani az importot. Szintén felvetették az előfizetések – köztük a nyugati ismerősök által adott ajándék-előfizetések – korlátlan engedélyezését, ami például Magyarországon nemcsak cenzurális, de valutáris probléma is volt. Az osztrák–svájci–spanyol előterjesztés felelevenítette a nyilvános olvasósobák kérdését is, amelyet egy általánosabban a kultúráról és a könyvek terjesztéséről szóló javaslat is felkarolt: szintén széles lapválasztékkal, szabad hozzáféréssel. Ám a javaslat szinte minden újságírással kapcsolatos kérdésre kiterjedt, a szerkesztőségek, a hírügynökségek, a rádiók, a televíziók közti kapcsolatoktól, cseréktől és a vízumkönnyítésektől (amely ügyeket – persze a saját megfogalmazásaiban – a magyar fél is rendre szorgalmazott) kezdve az újságírók szabad munkavégzésén át (a belső utazási korlátozások feloldása, a hivatalos személyek szabad megkeresése, a saját felszerelés, dokumentáció szabad szállítása és használata) egészen a kiutasítás tilalmáig és a külföldi tudósítók érdekvédelmi szerveződéséig.²⁸

Holtpont és kompromisszum az elhúzódo konferencián

1981 elején a magyar delegáció úgy ítélte meg, hogy a magyar információs javaslat bekerülhet a záróokmány szövegébe is, bár eleinte egyes szocialista országok is fenntartásokkal fogadták: Csehszlovákia és az NDK azt jelezte, hogy náluk a televízió szerkesztési gyakorlatába „nem illeszkednének” a nemzeti estek. Nyugati részről pedig – a megszokott érveléssel – egyrészt a televíziók függetlenségére hivatkoztak, így próbálva elhárítani, hogy kimondják e téren az állam szerepvállalását, másrészt – szintén nem előzmény nélkül – a piaci elvű működésre és a nézők érdektelenségére. Ugyanakkor a javaslatot támogatta az NSZK, Franciaország, illetve Ausztria.²⁹ Ez abból a szempontból nem volt meglepő, hogy ekkor a kelet-európai, illetve a nyugat-európai televíziózás modellje még nem vált élesen szét, a közszolgálati televíziók a legtöbb európai országban állami monopóliumként működtek.³⁰ A magyar fél a berlini szocialista egyeztető értekezleten is azt az álláspontot képviselte, hogy van esély a kompromisszumra, ehhez azonban információs téren is kell engedményeket tenni. Erre leginkább az osztrák–svájci–spanyol javaslatot látta alkalmas kiindulópontnak.³¹

Ám a következő hetekben nyilvánvalóvá vált, hogy amíg a kelet–nyugati viták tengelyében álló kérdésekben nincs kompromisszum, addig a kevésbé konfliktusos kérdésekben is nehéz előrejutni. Március végéig a harmadik

28 Az osztrák–svájci–spanyol javaslat. MNL OL XIX-J-1-k-1980-103 d.

29 Jelentés a harmadik kosárban magyar, illetve a magyar társszerzőséggel beterjesztett javaslatok feletti vitáról (1981. február 13.) MNL OL XIX-J-1-k-1980-104 d.

30 A kereskedelmi televíziók pont ezt követően, az 1980-as évtizedben terjedtek el Nyugat-Európában. (Bajomi-Lázár et al. 2010)

31 Nagy János felszólalása a berlini szocialista tanácskozáson (1981. január 19–20.) MNL OL XIX-J-1-j-1981-153 d.

kosár témáiban kölcsönösen elfogadott három bekezdésből kettőben a magyar javaslatok – a rádiók és televíziók együttműködése és a kis nyelvek kultúrája tárgykörében – alapján állapodtak meg.³² A szovjet–keletnémet és az annál szűkebb tartalmú román javaslatot a nyugati államok mereven elutasították, eleve összeegyeztethetetlennek nyilvánították a nyugati média működésével, hogy az állam ilyen formán avatkozzék be a szerkesztőségek, kiadók munkájába. Így aztán meddő viták folytak az információ politikai jellegéről, és kölcsönösen egymást vádolták a felek a Helsinki záróokmány megsértésével, háborús és államilag támogatott propagandával, valamint az információáramlás akadályozásával.³³ A nyugati javaslatok viszont nagyon távol álltak a szovjet és szocialista elképzelésektől, így a nyugati sajtótermékek importja, terjesztése, előfizetése kapcsán nem volt konszenzus várható.³⁴ Mivel a NATO-tagállamok és a semleges országok javaslata nagymértékben átfedte egymást, a szocialista küldöttségek arra a logikus álláspontra helyezkedtek, hogy csakis a nekik kedvezőbbnek ítélt semleges javaslatról hajlandók tárgyalni, lehetőleg összekötve a saját, a média felelősségteljes munkáját megkövetelő javaslatukkal. Azonban ennek is voltak olyan pontjai, amelyeket kategorikusan elutasítottak, így a szabad hozzáférésű „EBEÉ-olvasótermek” létesítését,³⁵ a külföldi tudósítók érdekvédelmi szervezeteinek létrehozását, valamint a külföldi tudósítók munkakörülményei kapcsán sem akartak az 1975-ösnél szélesebb körű kötelezettségvállalást.³⁶

A kora tavaszi viták után a szovjet blokk taktikáján változtatni kellett, miután a nyilvánvalóan ellenjavaslatként felvetett szocialista előterjesztések nem „rettentették el” a nyugati államokat: nem sikerült rábírní őket, hogy ezeket a javaslatokat vonják kölcsönösen vissza. Sőt a két szembenálló tömböt a semleges országok egy kompromisszumos átfogó tervvel igyekeztek kimozdítani a merev szembenállásból, ami információs téren a szovjet érdekszféra államait hozta lépésenként, mivel ezen a területen a semlegesek érdekei és értékei a NATO-államokéhoz álltak közel.³⁷ Így a szocialista országok delegációi elsősorban a legkevésbé elfogadható pontok (a nyugati rádióadások zavarásának beszüntetése, az újságírók kiutasításának tilalma) elhárítására és menekülő klauzulák beiktatására koncentráltak. Az utóbbiak – amelyek a Helsinki Zárónyilatkozatban is előfordultak – például az adott állam fennálló törvényeinek megtartására utalva mentették fel az egyes tagállamokat az érdemi nyitás alól.

A fenti fejlemények ellenére 1981 májusától június végéig 40 ülésen a mintegy 15 bekezdésből mindössze ötöt sikerült egyeztetni. Ezek alapját többnyire kompromisszumosnak szánt semleges javaslat képezte. Elfogadták, hogy a magáncéllal utazó újságírók más utazókkal azonos bánásmódban részesüljenek; hogy az állandó tudósítók családtagjai is kapjanak egy évre szóló, többszöri beutazásra jogosító vízumot, hogy a külföldi újságírók rendszeres tájékoztatást kapjanak az úgynevezett „zárt övezeteket” érintő változásokról. Támogatásról biztosították az újságírók kettős – vagyis több államra szóló – akkreditálását és a külföldi tudósítókat kiszolgáló sajtóközpontok létesítését. Nem látszott lehetetlennek a megállapodás a lapterjesztésről szóló szövegrészben. A szocialista delegációk hajlottak a szabadabb, szélesebb körű terjesztés és árusítás, az olvasótermek létesítése, a lapkínálat-bővítéséről szóló tárgyalások ösztönzésének kimondására, valamint arra, hogy ígéretet tegyenek az előfizetési lehetőségek javítására és arra, hogy nem drágítják meg mesterségesen a külföldi lapok árait. Ám visszaverték azt, hogy saját pénznemben, tehát Budapesten forintban lehessen a nyugati lapokhoz jutni, és hogy bármiféle hivatalos engedély nélkül lehessen ajándék-előfizetéseket kézbesíteni. A Tájékoztatási Hivatal Kádár Jánosné által vezetett részlege ugyanis Helsinki után is változatlanul cenzúrázta a Magyarországra érkező

32 Lásd a magyar delegáció heti jelentéseit a bizottsági munkahetekről (1981. február–március). MNL OL XIX-J-1-k-1981-99 d.

33 A magyar delegáció összefoglalója a madridi találkozó 3. bizottságának benyújtott javaslatok vitájáról (1981. február 20.) MNL OL XIX-J-1-j-1981-153 d.

34 Jelentés a madridi munkabizottságok 1981. június 17–23-i munkahetéről. MNL OL XIX-J-1-k-1981-99 d.

35 A valamelyest rugalmasabb magyar hozzáállás az olvasótermek létesítését el tudta képzelni kölcsönös alapon – ezzel is csökkentendő a kulturális aránytalanságokat –, de nem kívánt elfogadni olyan kötelezettségvállalást, amely túlságosan szélesen határozza meg a hozzáférés lehetőségét. – Javaslat a magyar álláspontra a madridi találkozó harmadik bizottságánál előterjesztett nyugati javaslatokra (1981. január 13.). MNL OL XIX-J-1-j-1981-153 d.

36 A magyar delegáció összefoglalója a madridi találkozó 3. bizottságának benyújtott javaslatok vitájáról (1981. február 20.) MNL OL XIX-J-1-j-1981-153 d.

37 Jelentés a madridi találkozóról a Politikai Bizottságnak (1981. április 24.). MNL OL XIX-J-1-j-1981-155 d.

nyomtatott anyagokat (Takács 2011: 101–102). Nem jutottak dűlőre viszont a vatikáni javaslat kapcsán, amely a vallási felekezetek médiajelenlétének növelését célozta, valamint az újságírók munkafeltételei címén tárgyalt kérdésekben, így például abban, hogy a külföldi újságírók szabadon érintkezhessenek magánszemélyekkel. Az utóbbi persze nem arra vonatkozott elsősorban, hogy szabadon kérdegethessék az utca emberét, hanem hogy intézményes biztosítéka legyen az ellenzéki aktivistákkal való találkozásnak. Abban sem, hogy a beutazó újságírók saját dokumentációjukat maguk hozhassák, hiszen abban akár tiltott irodalom, Nyugaton nyomott szamizdat stb. is lehetett. A saját jegyzetek ki- és behozatalát a szocialista delegációk sem vitatták. Ezen felül a szocialista országok a külföldi újságírók érdekképviselői szerveződésére sem találtak a saját jogrendszerükben helyet. Mindezeket azonban a magyar diplomácia még kezelhetőnek, kellően megengedő megfogalmazásokkal felpuhíthatónak tartotta, a rádiózavarások leállítása, valamint az újságírók kiutasítása tilalmának követelését már „provokációnak” minősítette.³⁸

A következő, 1981 őszi forduló alkalmával nem közeledtek az álláspontok. A nyitva hagyott információs kérdések számítottak az egyik legfontosabb ütközőpontnak, amelyben az USA és szövetségesei engedményeket vártak volna. A magyar delegáció világosan látta, hogy bármiféle kompromisszum csak akkor lehetséges, ha az első kosár kérdéseiben, mindenekelőtt a leszerelési konferencia ügyében sikerül megegyezni. Az e két kosárról folyó alku szorosán összefüggött. Így bár körvonalazódott a hosszas viták során, merre lehetne elmozdulni egy-egy megfogalmazás esetén, és milyen formulákkal volnának hajlandók megelégedni például a vallási információk cseréje, az egyéni lapelőfizetések vagy a magánszemélyekkel való kapcsolattartás terén, odáig nem jutottak el, hogy véglegesítsék ezeket. Máshol – mint a tudósítói érdekképviselők vagy az olvasótermek ügyében – átmeneti megoldást kínált, ha ezeket csak perspektivikusan megvitandó és rendezendő tárgyként említik. Ugyanakkor azonban az olyan ügyeket, mint az újságírók teljes kiutasításának vagy a Szabad Európa és a Szabadság Rádió zavarásának tilalma, a semlegesek áthidaló javaslata is elhagyta, mert nem láttak esélyt a megegyezésre.³⁹

A lengyel válság után kiéleződő nyugati támadások ellenére a konferencia folytonossága nem szakadt meg, de az 1981 márciusától tartott hosszabb szünetet követően, 1982 november-decemberében sem oldódott a patthelyzet. Így a szocialista országok nem tudták elfogadtatni a számukra lényeges pontokban – a lapelőfizetéseknel, a magánszemélyekkel való kapcsolattartásnál – az érvényes belső jogszabályok megtartására vagy a kapcsolatok szakmai jellegére vonatkozó mentesítő klauzulák beiktatását, míg a NATO-államok kitartottak az elfogadásra esélytelen követeléseik mellett, amíg a minden kosarat átfogó alku pillanata nem érkezett el.⁴⁰ Mégis, 1982–83 fordulóján már érezhetővé vált, hogy nemcsak a semleges államok, hanem az USA európai szövetségesei is érdekeltek a párbeszéd fenntartásában, ennek megfelelően egy kompromisszumos madridi zárónyilatkozat megszövegezésében. Mindez az információs kérdésekben is a megegyezés felé tolta a szuperhatalmakat – igaz, a két függő kulcskérdés egy-egy EBEÉ-keretekben rendezendő konferencia elfogadása volt: egyrészt a Szovjetunió által követelt leszerelési konferencia, másrészt az ellentételezésül a „torkán lenyomandó” emberi kapcsolatokról szóló szakértői értekezlet.

1983 márciusában a semleges résztvevők újabb zárónyilatkozat-tervezettel álltak elő, amely sikeresen billentette át a tárgyalásokat: bár több nyugati módosító indítványnak helyt adtak, a megfogalmazásokat lekerekítették, úgy, hogy végül a szocialista országoknak is elfogadhatókká váltak. Igaz, néhány szocialista ország számára az információs részben a külföldi újságírók nagyobb mozgási szabadságának kimondása vagy a külképviseletekre bejutás könnyítése kellemetlen fejlemény volt.⁴¹

38 Jelentés a humanitárius és egyéb kérdésekről folyó madridi szerkesztő munkáról a (1981. július 30.) MNL OL XIX-J-1-j-1981-153 d.

39 Jelentés a harmadik kosár 1981. október 27. és december 18. közötti tárgyalásairól a madridi találkozón (1981. december 19.). MNL OL XIX-J-1-j-1981-153 d.

40 Jelentés a humanitárius és információs kérdések tárgyalásáról Madridban 1982. november 9. és december 17. között. MNL OL XIX-J-1-k-1982-109 d.

41 Az MSZMP KB Külügyi Osztályának tájékoztatója a madridi találkozó munkájáról (1983. augusztus 9.) MNL OL XIX-J-1-j-1983-128 d.

Összegzés

1975, a Helsinki záródokumentum aláírása az enyhülési folyamat tetőpontjának tekinthető. Az abban vállalt kötelezettségek alapvetően meghatározták az aláíró államok közti diplomáciai párbeszéd tartalmát, kijelölték a romló szovjet–amerikai viszonytól nem függetlenül élesedő ideológiai vita főbb csomópontjait. Az USA és szövetségesei – különösen Carter megválasztását követően – az emberi jogokban találták meg azt a témát, amellyel nyomás alatt tarthatták a szovjet blokk országait, és amely a több szocialista országban is élenkülö ellenzéki aktivitás külső támogatásához is érveket szolgáltatott. Az ehhez közvetve – például a nyugati rádióadások kérdésén keresztül – kapcsolódó információs problematika szintén a nyugati kormányzatok kedvelt témája volt. Két eltérő társadalmi berendezkedést tükröző eltérő nyilvánosság-szerkezet, sajtó-, média- és közléspolitikai állt egymással szemben, ahol a felek a nemzetközi ideológiai küzdelemben egymás társadalmának megnyerésére is törekedtek. Az információk Helsinkiben kimondott szabad áramlása mindkét félnek csak saját értelmezésében volt érdeke, ám a nyilvánosság kontrollja tekintetében eltérő volt alapállásuk: a keleti típusú cenzúra jóval direktbb, láthatóbb módszer volt, mint a nyugati kultúra és nyilvánosság piaci alapú, áttételesebb, ám hatásában legalább olyan hatékony elzárkózása. Éppen ezért az újságírók szabad mozgását és munkavégzését, a sajtótermékek forgalmazásának bővítését, a nyugati rádióadók zavartalan vételét a nyugati résztvevők képviselték, és próbáltak a nemzetközi információáramlásban még kedvezőbb pozíciókat kivívni a Szovjetunióval és szövetségeseivel szemben.

A zártabb államszocialista rezsimek óhatatlanul védekező helyzetbe kényszerültek mind az információs, mind általánosabban a nyitottsághoz kapcsolódó harmadik kosár és az emberi jogok területén. Ezen belül a magyar pozíciók jobbak voltak, a desztalinizáció és a reformok nyomán kialakuló magyar gyakorlat alapvetően megfelelt Helsinki követelményeinek, Magyarország – és 1980–81-ig Lengyelország – a „jó tanuló” szerepkörébe került: a blokkon belüli egységes fellépés sokszor jobban kötötte, mint a nyugati nyomás. Ez is közrejátszott abban, hogy 1975 után a magyar külpolitika offenzív fellépést választott, a 35 aláíró közül egyedüliként minden jelentős – nyugati – partnerét kétoldalú javaslatokkal kereste fel, amivel elérte, hogy a vita a magyar vezetés számára előnyös felvetésekről folyjon. A belgrádi találkozó után, annak tapasztalataival gazdagodva a magyar külügy kitartott az aktív Helsinki-politika mellett. Legfőbb ügyévé a kulturális aránytalanságok csökkentését tette meg, amely – a kis nyelvek támogatására vonatkozó javaslat formájában – elsősorban irodalmi-művészi téren tűzte ki célul a szocialista magyar kultúra külföldi képviseletét, és ennek mentén az országpropagandát. Ám ehhez ezúttal az „információs blokkban” is talált kapcsolódási pontokat, offenzívebben lépett fel a sajtó hozzáférhetőségének vagy a kölcsönös információáramlásnak a kérdésében. E területeken – akárcsak a könyvkiadásban, a színházi darabok vagy a filmek átvételénél – szintén rámutatott a magyar szempontból hátrányos aránytalanságokra, amelyek kapcsán elsősorban rádiós és televíziós együttműködésben igyekezett eredményeket elérni. Mind a kulturális cserére, mind a rádiós- és televíziós együttműködésre vonatkozó javaslata bekerült a madridi konferencia zárónyilatkozatába, ami a magyar külpolitika sikereként értékelhető. Mindezt úgy érte el, hogy a szovjet blokk államainak többségével összevetve nagyobb kulturális és információs nyitottsági szintjén és létező cenzorális megoldásain nem kellett érdemben változtatnia.

Irodalom

Bajomi-Lázár Péter, Stetka, Vaclav & Sükösd Miklós (2010): Közzolgálati televíziózás az Európai Unióban. *Médiakutató*, 11. évf. 4. sz. 7–25. o.

Békés, Csaba (2016): Détente and the Soviet bloc. In: Rasmus Mariager, Helle Porsdam & Poul Villaume (eds.): *The 'Long 1970s'. Human Rights, East–West Détente, and Transnational Relations*, pp. 165–183. London: Routledge.

Borvendég Zsuzsanna (2016): „Hírügynökségek”. A Press rezidentúra és a megnyertek hálózata a Kádár-rendszer sajtóéletében. *Betekintő*, 10. évf. 3. sz., http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2016_3_borvendeg.pdf.

Gál Mihály (2015): „A vetítést vita követte”: A Filmátvételi Bizottság jegyzőkönyvei 1968–1989. Budapest: Gondolat Kiadó.

Takács Róbert (2011): *Politikai újságírás a Kádár-korban*. Budapest: Napvilág Kiadó.

Takács Róbert (2013): A sztálini modell átalakítása a magyar tömegkommunikációban. *Múltunk*, 58. évf. 3. sz. 68–103. o.

Takács Róbert (2018): Hollywood Ascendant: American Films in Hungary in the 1970s. *Hungarian Journal of English and American Studies*, vol. 24, no. 1, pp. 191–218.

Abstract in English

“The Good Pupil tested.” Hungarian Foreign Policy in the International Debates on Press and Media Affairs after Helsinki (1975–1983) II. From Belgrade to Madrid

The 1975 Helsinki Final Act, the anchorage of the post-1945 European *status quo* was considered the success of Soviet diplomacy. However, its Basket III, by declaring the free movement of people and ideas, and by admitting the respect of human rights as a basic principle of relations between states, gave a trump card for Western powers against communist countries. Issues of information – including the travel opportunities and working conditions of journalists, the availability of Western press in communist countries – also belonged to this circle. These topics, which were rather unfavourable for the members of the Soviet bloc, turned into an important battlefield of the Cold War ideological struggle in international politics after 1975. Hungarian foreign policy succeeded in running an offensive foreign policy campaign between 1975 and 1983 regarding Helsinki issues and managed to build coalitions over military blocs in cultural issues such as the promotion of the culture of small languages and the exchange of radio and television broadcasts.

Keywords: availability of Western press, Belgrade conference, Cold War, cultural exchange, Helsinki Final Act, Hungarian foreign policy, information, Madrid conference, media relations, third basket

Takács Róbert az ELTE Új- és Legújabbkori Doktori Iskolájában szerzett PhD-fokozatot 2011-ben. A Politikatörténeti Intézet tudományos munkatársa, a „Nyugati hatások és transzferek a magyar kultúrában és tudományban az 1970-es és 1980-as években” című OTKA-projekt vezetője, a *Múltunk* című folyóirat felelős szerkesztője. Kutatási területe az 1945 utáni kulturális külkapcsolatok és transzferek története, a sajtó- és médiatörténet, a politikai humor története. Legutóbbi írása a *Médiakutató*-ban: „»A jó tanuló felel« – a magyar külpolitika a Helsinki utáni nemzetközi sajtó és információs vitákban (1975–1983) I. Helsinkitől Belgrádig” (2020. nyár). Email: takrobi78@gmail.com